

Коновальчук І. М. Особистісні особливості дітей молодшого шкільного віку як суб'єктивні чинники їх конфліктів з батьками // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка. Т. VIII, вип. 1. – К., 2013. – С. 178 – 190.

І. М. Коновальчук

УДК 159.922.7

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ЇХ КОНФЛІКТІВ З БАТЬКАМИ

Психологи, педагоги й батьки звертають увагу на те, що сьогодні конфлікти в житті молодших школярів все частіше стають нормою поведінки й впливають на розвиток їх особистісних якостей та формування індивідуального стилю міжособистісних взаємовідносин, зокрема з батьками. Значну роль у конфліктності молодшого школяра відіграють суб'єктивні чинники, які актуалізуються в процесі соціалізації дитини в новій для неї соціальній ситуації розвитку, яка виникає зі вступом дитини до школи.

У психологічних дослідженнях проблема конфлікту як конструктивного соціально-психологічного фактору соціалізації особистості вивчається на різних етапах її онтогенезу: у дошкільному віці (Д. Б. Ельконін, А. А. Рояк, Я. Л. Коломінський, В. П. Жизневський та ін.); в молодшому шкільному віці (Л. С. Славина, І. О. Фурманов, П. М. Якобсон та ін.); у підлітковому періоді (Л. І. Божович, Г. В. Драгунова, О. В. Первишева, Г. І. Макартичева та ін.); в юнацькому віці (В. М. Афонькова, І. С. Кон та ін.) молодіжних, студентських групах (В. М. Басова, Х. Ремшмідт, О. С. Кармін, А. І. Шкіль та ін.), описані класифікації і моделі поведінки дорослих людей у конфліктах (А. Я. Анцупов, А. І. Шипілов, Н. В. Грішина та ін.).

Розгляд досліджень свідчить, що сучасні розробки конфлікту недостатньо конкретизовані до вікових та індивідуальних особливостей

розвитку особистості у молодшому шкільному віку. Підхід до дослідження міжособистісних конфліктів з точки зору їх соціалізуючої функції для молодшого школяра також представлений недостатньо. Практично поза увагою психологів залишилися міжособистісні конфлікти молодших школярів з батьками. У більшості досліджень конфлікти у цьому віковому періоді розглядаються або в руслі загальної проблематики спілкування молодших школярів зі значущими дорослими чи однолітками, або в контексті проблеми шкільної дезадаптації.

Мета статті полягає в аналізі особистісних особливостей дітей молодшого шкільного віку, що можуть за певних умов бути причинами виникнення конфліктів у батьківсько-дитячих взаємовідносинах.

Аналіз літератури показав, що проблема конфліктів молодших школярів з батьками, конфліктність особистості в молодшому шкільному віці ще тільки починає вивчатися. Очевидно, це пов'язано з усталеним у психології поглядом на цей період соціалізації особистості як неконфліктний, оскільки діти цього віку відкриті до впливу дорослих, до відвертих стосунків з ними, їх контакти з батьками емоційно позитивні, досить рівні. Вважається, що провідна діяльність – навчання, приваблива для молодших школярів, їм подобається роль учня і вони із задоволенням відвідують школу. Це в своїх роботах відзначають М. В. Матюхіна, Т. С. Михальчик, К. Т. Патріна [1].

Разом з тим у ряді досліджень, особливо останнім часом, відстоюється інша точка зору. Вважається, що молодший шкільний вік є сензитивним для виникнення й корекції конфліктності, яка пов'язується з індивідуально-характерологічними особливостями дитини й можливостями впливати на її міжособистісні стосунки, в тому числі з батьками. Конфліктність, яка періодично за певних обставин появляється у молодшому шкільному віці, може визначити весь подальший склад особистості, виступити в ролі чинника, що перешкоджає її успішному становленню.

Л. С. Славіна зазначає, прояви конфліктності у молодшому шкільному віці зазвичай носять ситуативний характер і поступово можуть проходити.

Проте за несприятливих умов, відсутності своєчасної психологічної допомоги вони можуть стати стійкими особистісними утвореннями [2].

Зростання проявів конфліктності в молодшому шкільному віці обумовлена тим, що вступ до школи, перехід від сімейного виховання до системи шкільного навчання і виховання є важливим і складним процесом, який суттєво змінює соціальну ситуацію розвитку дитини й додає нових суперечностей у її спілкуванні з оточуючими. Зміна життєво важливих потреб та інтересів дитини, розширення кола її діяльності часто викликають конфліктні ситуації з батьками. Адаптація до нових умов, оволодіння новими формами соціальної поведінки в значній мірі можуть стимулюватися або гальмуватися стосунками між дитиною і дорослими в сім'ї.

Нова соціальна ситуація, в яку потрапляє дитина з приходом в школу, вводить її в строго нормований світ відносин і вимагає довільності, відповідальності, дисциплінованості, упорядкованості дій, пов'язаних з необхідністю дотримуватися спеціально організованого режиму навчальної діяльності. Водночас у дитини виникає природне бажання бути більш самостійною, незалежною від опіки батьків, їх постійного, інколи навіть тотального, контролю. На думку Д. Б. Ельконіна, при переході від дошкільного до молодшого шкільного віку у дитини відбувається поступова втрата безпосередності в соціальних відносинах, спостерігається узагальнення її переживань, пов'язаних з оцінкою оточуючих, йде розвиток самоконтролю [3]. У цей віковий період у дитини активно розвиваються такі соціальні емоції, як самолюбність, почуття відповідальності, відчуття довіри до людей і здатність дитини до співпереживання. Одночасно дитина молодшого шкільного віку знаходиться у значній емоційній залежності не тільки від вчителя, але й від батьків.

Якщо батьками не усвідомлюються, ігноруються потреби дітей у нових формах взаємовідносин, якщо порушується відповідність між розвинутими у цей період новими можливостями дітей і реакціями на них батьків, які дотримуються усталеної, що вже стала догматичною, системи вимог і

ставлень до дитини, то виникає ситуація, що гостро переживається дитиною й за певних умов може перерости в конфлікт.

У психології конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) трактується як зіткнення різноспрямованих цілей, інтересів, позицій, думок, та поглядів окремих індивідів чи груп. Конфлікт ґрунтується на суперечностях, зумовлених протилежними позиціями сторін або різними цілями чи засобами їх досягнення, а також не збіганням інтересів, бажань, прагнень індивідів тощо. Зазвичай конфлікт виникає, коли одна зі сторін починає діяти, ігноруючи інтереси іншої [4, с. 174].

О. А. Карабанова дає визначення конфлікту в батьківсько-дитячих відносинах як такого, що відображає внутрішні протиріччя розвитку, зокрема між рівнем соціальної і розумової компетентності дитини, її мотивами, потребами, ціннісними орієнтаціями й особливостями соціальної ситуації розвитку – рівнем вимог, що пред'являються і які склалися системою спілкування та взаємодії в сім'ї [5, с.209].

Конфлікт з батьками сприймається дитиною особливо гостро. Ситуації, коли батьки ігнорують актуальні потреби дитини, не визнають її права на власний вибір, забороняють цікаві справи, змушують до виконання певних обов'язків, несправедливо карають тощо, з позицій дитини вважаються проявом нелюбові, недостатньої турботи до неї. У таких випадках дитина часто починає демонструвати поведінку, якою хоче привернути до себе увагу, заслужити схвалення. Батьки ж не завжди адекватно сприймають такі дії дитини, інтерпретуючи їх як непокору, протест, впертість, грубощі, вередування, загрозу власному авторитету. Разом з тим, у складних життєвих ситуаціях дитина потребує допомоги дорослих, насамперед батьків, очікує від них безумовного прийняття, емоційної підтримки, участі, співчуття. Якщо ж вона не отримує відгуку на свої очікування, залишається з проблемою сам на сам, то виникає емоційне відчуження, почуття самотності, тривоги, недовіри, що може зумовити конфліктні стосунки з батьками. Однак, необхідно враховувати, що однією з передумов виникнення

конфлікту є індивідуальні особливості його суб'єктів, у нашому випадку дітей та батьків.

Л. С. Славіна підкреслює, що молодші школярі мають схильність до гострих афективних станів (грубість, запальність, емоційна нестійкість, неврівноваженість) і пояснює це розбіжністю між прагненнями дитини і можливостями їх задовольнити. Якщо вчасно дитині не надати допомогу, це може призвести до формування негативних рис характеру. У молодшому шкільному віці конфліктність ще не є рисою характеру, а виявляється тільки як реакція на ситуацію і переживання, що в ній виникають [2].

Б. М. Бехтерєв, О. Р. Лурія, В. М. Мясищев підкреслювали, що міжособистісний конфлікт психологічно важко й болісно переживається дітьми і відзначали, що конфлікти можуть мати різний вплив на дитину. З одного боку, вони ускладнюють психологічне життя дитини, сприяють її переходу на нові, більш складні рівні її функціонування, з іншого – можуть призвести до порушення гармонії взаємин з оточуючими людьми, затримати процес соціалізації особистості [6].

Психологи виділяють два напрямки вивчення соціалізуючої функції міжособистісних конфліктів у віковому розвитку. Перший напрямок – пов'язаний з віковими кризами. Тенденції соціалізації виявляються в тому, що особливості поведінки дитини в кризові періоди обумовлені спробами побудувати нову систему відносин, що проявляється в зовнішній конфліктності та абсолютизації деструктивної складової кризи. Джерелом конфліктів дітей з дорослими в критичні періоди, підкреслюють автори, є протиріччя між новими потребами, можливостями й здібностями дитини й перспективами їх реалізації в умовах старої соціальної ситуації розвитку. Другий напрямок вивчення міжособистісних конфліктів у різні вікові періоди спирається на уявлення про те, що джерелом конфліктів є протиріччя, що обумовлені характером спільної діяльності дітей провідної у відповідний період. При цьому конфлікти дітей визначаються не як негативні явища в дитячому житті, а як особливі, важливі ситуації, які виконують соціалізуючу

функцію на певному етапі формування особистості [7, с. 121-126].

Виділення суб'єктивного фактору, як умови виникнення конфлікту, характерне для вітчизняної психології. Н. В. Грішина суб'єктивність в конфлікті визначає як особистісні особливості, які приводять до сприйняття тієї чи іншої ситуації взаємодії як конфліктної [8, с. 186].

Р. В. Купріянов підкреслює, що джерело виникнення конфлікту лежить не в наборі певних рис у конкретної людини, а в сумісності якостей у всіх учасників в певних умовах взаємодії, тому він визначає міжособистісний конфлікт як один із проявів ситуативної несумісності індивідів [9, с. 59-60].

Характер конфліктів молодших школярів з батьками відрізняється від інших міжособистісних конфліктів тим, що у зіткненні беруть участь дитина, поведінка якої може носити імпульсивний характер через недостатню розвиненість вольової сфери, несформованість самооцінки, саморегуляції, і дорослий, який має значний життєвий досвід, достатній рівень самоконтролю та інші якості, які необхідні для адекватної оцінки конфліктної ситуації і поведінки в ній. Тобто, конфліктність батьківсько-дитячої взаємодії детермінована відмінностями індивідуальних особливостей їх суб'єктів, актуального емоційного стану, віку, ерудиції, життєвого досвіду, культури, вихованості, соціальних ролей і т. д.

Г. В. Ложкін і Н. І. Пов'якель до суб'єктивних причин конфліктів відносять внутрішні особливості сприйняття людиною оточуючого та її реагування на нього, невміння спілкуватися, неспроможність аналізувати свою роль у конфлікті, побоювання, що постраждають власні інтереси, невідповідність бажань та можливостей, протилежність цілей та засобів їх досягнення тощо. Серед особистісних факторів виникнення конфліктів вони називають рівень конфліктності особистості, відмічаючи, що високий рівень свідчить про конфліктну особистість, яка схильна до конфліктних взаємовідносин. Конфліктність особистості – це риса характеру і особистісна властивість, яка передбачає частоту ескалації й вступу особистості в конфлікт. Визначається конфліктність комплексною дією факторів:

психологічних (темперамент, агресивність, соціально-психологічні установки і цінності, ставлення до опонента, компетентність в спілкуванні та ін.) і соціальних (умови життя і діяльності, середовище і соціальне оточення, загальний рівень культури і т.д.). [7].

Результати аналізу поглядів науковців на природу конфлікту уможливають висновок про значимість у виникненні й ескалації конфліктів суб'єктивних чинників. Ці чинники через належність до емоційно-особистісної сфери обумовлюють деструктивний характер поведінки молодших школярів у конфліктній ситуації.

Узагальнення сутнісних смислових ознак дозволяє визначити конфліктність молодшого школяра як комплекс індивідуально-характерологічних особливостей особистості, які проявляються в неадекватних когнітивних, емоційних, поведінкових реакціях дитини у взаємодії з іншими, зокрема з батьками. Діти з високим рівнем конфліктності схильні до негативного реагування на звичайні ситуації чи зауваження, несвідомо сприймаючи й оцінюючи їх як образи, несправедливе ставлення, глузування, загрозу чи небезпеку для себе, як посягання на власні інтереси, свободу. Домінантними варіантами відповідей на такі ситуації у дітей з високим рівнем конфліктності зазвичай є агресивність, впертість, зневажливе ставлення, ігнорування, підозрілість і неприйняття допомоги, немотивована злостивість, прагнення до суперечок, нав'язливе іронізування і кепкування. Такі емоційні й поведінкові реакції дітей пов'язані з специфікою самооцінки – неадекватна самооцінка більш конфліктогенна оскільки не дозволяє правильно оцінити свої можливості, якості й дії і управляти собою в складній ситуації взаємодії. Н. В. Грішина в основі конфліктності вбачає неадекватність сформованих у людини уявлень про себе та інших: завищена самооцінка, яка не відповідає реальним можливостям особистості, тенденція до її підтвердження за рахунок низької оцінки інших і т. д. призводять до виникнення міжособистісних труднощів[8].

На думку М. І. Пірен, у реальному житті, як правило, “чисті” конфлікти, тобто зумовлені тільки однією групою причин, трапляються досить рідко. Тому для визначення причин конфліктів потрібен всебічний і глибокий аналіз як дій, позицій, психологічних особливостей учасників, так і обставин, які виникли в ситуації їхньої взаємодії [10].

Для виявлення особистісних особливостей дітей, яким притаманна конфліктна взаємодія з батьками нами був використаний комплекс психодіагностичних методик, який дозволив проводити дослідження в трьох напрямках: вивчення причин батьківсько-дитячих конфліктів з позиції молодшого школяра, з позиції батьків та з позиції оцінки вчителів початкових класів, вихователів і психологів, які виступали в якості незалежних експертів. Досліджувана група дітей включала 144 особи (учні 2,3 та 4 класів), 108 батьків, 36 вчителів початкових класів та вихователів.

Одним із завдань пілотажного дослідження було визначення утруднень батьків у взаємодії з дітьми. З цією метою було проведено опитування вчителів та вихователів для з'ясування кола питань, з якими до них найчастіше звертаються батьки за порадою щодо проблем у взаємодії з дітьми. Результати опитування показали, що серед найтипівіших проблем у взаємодії батьків і дітей відмічаються труднощі в організації навчання дітей (26 %), проблеми у вихованні та спілкуванні з дітьми (34,9 %), індивідуально-характерологічні особливості дітей (39,1 %) – такі як емоційна нестабільність та неврівноваженість, надмірна впертість, образливість, роздратованість, забіякуватість, грубощі, тобто ознаки притаманні конфліктній особистості.

За методикою Басса-Дарки (адаптованою О. Б. Бовть для дітей молодшого шкільного віку) ми визначали рівень агресивності молодших школярів: низький рівень мають 17,5 % учнів, середній – 48,6 %, високий – 33,9 % опитаних дітей. Проведена педагогами експертна оцінка поведінки дітей та аналіз сімейної ситуації показує, що не всі діти з високими показниками агресивності проявляють агресивні реакції в повсякденному

житті. Це дає нам можливість проаналізувати й виявити залежність між наявністю конфліктів дітей з батьками та рівнем агресивності дітей.

Для більш широкого аналізу особистості дитини нами була використана методика діагностики вад особистісного розвитку З. С. Карпенко, яка дозволяє визначити наступні вади особистісного розвитку: тривожність, імпульсивність, агресивність, яка характеризується поведінкою, спрямованою на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди іншій людині й супроводжується емоційними станами гніву, ворожості та ін., нечесна поведінка, яка передбачає брехню, асоціальність, замкнутість, невпевненість, як наслідок неадекватно заниженої самооцінки; екстернальність та естетичну нечутливість.

Результати діагностики показали, що більшість дітей має низькі показники рівня вад особистісного розвитку. Вони характеризуються як комунікабельні, життєрадісні, відкриті впливам, емоційно врівноважені тощо. Разом з тим у значної частини дітей спостерігається високий рівень таких характеристик як агресивність, асоціальність, схильність до нечесної поведінки, що свідчить про наявність складових конфліктності, але це не вказує на те, що конфлікти можливі саме в батьківсько-дитячих взаєминах. Тому для виявлення конкретно-особистісних відношень дитини з батькам ми використали “Фільм-тест” Рене Жіля.

Методика Рене Жіля дозволяє описати достатньо широке коло соціально-психологічних характеристик дитини, які можна умовно поділити на дві групи: показники, що характеризують конкретно-особистісні емоційні взаємини дитини, і характеристики дитини, що проявляються в різних відносинах: домінування, допитливість, конфліктність, агресивність, прагнення до самотності та особливості поведінкового реагування на фрустрацію в ситуаціях взаємодії.

Аналіз отриманих даних дозволив виділити три групи дітей, які диференціюються типом реагування на фрустрацію по відношенню до конкретних осіб.

Результати діагностики особистісних відносин дитини з батьками

№	Тип реакції на фрустрацію	Групи дітей у %
1.	Активно-агресивна реакція	37,68%
2.	Пасивно-страждальні реакції	17,39%.
3.	Нейтральна реакція	44,93%

Про ставлення молодших школярів до батьків свідчать відповіді на питання тесту за номером 1-7.

Високі показники за типом активно-агресивна реакція характеризують дитину в ситуації взаємодії з батьками як гнівливу, сердиту, роздратовану, проявляючу ворожість, злість, протест. Пасивно-страждальна реакція проявляється в більш примітивних формах поведінки (регресія), в зниженні ефективності діяльності, в плаксивості, образливості, скаргах, скигленні, небажанні вплинути на ситуацію, пасивності. Нейтральна, індиферентна реакція, яка є найбільш адекватною, свідчити про те, що дитина оволоділа відповідними нормами поведінки, вміє стримувати небажані емоційні реакції, що свідчить про її соціальну адекватність, толерантність до фрустрацій.

Отримані діагностичні дані в певній мірі підтверджують теоретичні висновки про зумовленість конфліктності молодших школярів у взаємовідносинах з батьками наявністю у дітей конфліктогенних особистісних утворень. Конфліктність може бути тісно пов'язана з певними індивідуально-характерологічними особливостями дитини, такими як агресія, ворожість, запальність, образливість, мстивість тощо, а також з такими психологічними факторами як своєрідність міжособистісних відносин з батьками.

Таким чином конфліктність молодшого школяра проявляється як комплекс особливостей емоційного й поведінкового реагування дитини на певні ситуації. У конфлікті індивідуально-характерологічні особливості дитини виступають психологічними домінантами її поведінки.

Визнання значимості особистісних особливостей дітей у виникненні й протіканні конфлікту спрямовує його діагностику й корекцію. Тому перспективи подальших досліджень вбачаємо у вдосконаленні методів діагностики конфліктності молодших школярів з батьками й відповідних засобів корекційної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матюхина М. В. Психология младшего школьника / М. В. Матюхина, Т. С. Михальчик, К. Т. Патрина. – М.: Просвещение, 2004. – 254 с.
2. Славина Л. С. Дети с аффективным поведением / Л. С. Славина. – М.: Просвещение, 1966. – 150 с.
3. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
4. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.,: Политиздат, 1990. – 494 с.
5. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учебное пособие. / О. А. Карабанова. – М.: Гардарики, 2005. – 320 с.
6. Леонов Н. И. Конфликтология: Учеб. Пособие. 2-е изд., испр. и доп. / Н. И. Леонов. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – 232 с.
7. Ложкин Г. В., Повякель Н. И. Практическая психология конфликта: Учебное пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – Киев, 2000. – 256 с.
8. Гришина Н. В. Психология конфликта. 2-е изд. / Н. В. Гришина. – СПб.: Питер, 2008. – 544 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
9. Куприянов Р. В. Межличностные конфликты в диаде преподаватель – студент: монографія / Р. В. Куприянов. – М-во образ. и науки России, Казан. нац. исслед. ун-т. - Казань: КНИТУ, 2011. – 196 с.

10. Пірен М. І. Конфліктологія: Підручник / М. І. Пірен. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.

У статті виділені й проаналізовані особистісні особливості дітей молодшого шкільного віку, що можуть за певних умов бути причинами виникнення конфліктів у батьківсько-дитячих взаємовідносинах. На основі узагальнення сутнісних ключових ознак визначено сутність конфліктності молодшого школяра як комплексу індивідуально-характерологічних особливостей особистості, які проявляються у неадекватних когнітивних, емоційних, поведінкових реакціях дитини у взаємодії з іншими, зокрема з батьками.

Ключові слова: конфлікт, конфліктність, суб'єктивні чинники виникнення конфліктів молодших школярів з батьками.

I. M. Konovalchuk Personality characteristics of children of primary school age as subjective factors of their conflicts with parents

The article identified and analyzed the personal characteristics of children of primary school age, which may under certain conditions be a cause of conflict in parent-child relationships. On the basis of summarizing the essential key features the essence of conflicts younger student as a complex individual personality characteristic that are manifesting in inadequate cognitive, emotional, behavioral reactions of the child in interaction with others, including parents.

Keywords: conflict, conflict, subjective factors of conflicts pupils with their parents.

И. М. Коновальчук. Личностные особенности детей младшего школьного возраста как субъективные факторы их конфликтов с родителями.

В статье выделены и проанализированы личностные особенности детей младшего школьного возраста, которые могут при определенных условиях быть причинами возникновения конфликтов в родительско-детских взаимоотношениях. На основе обобщения сущностных ключевых признаков

определена сущность конфликтности младшего школьника как комплекса индивидуально-характерологических особенностей личности, которые проявляются в неадекватных когнитивных, эмоциональных, поведенческих реакциях ребенка во взаимодействии с другими, в частности с родителями.

Ключевые слова: конфликт, конфликтность, субъективные факторы возникновения конфликтов младших школьников с родителями.